

“DİL KAFANIN BELASIDIR” (ORTAK ATASÖZLERİNİN HİKÂYELERİ 8: FARSÎ-KURMANCÎ-ZAZAKÎ-TÜRKÇE) (Stories of Common Proverbs 8: Persian-Kurmanji-Zazakî-Turkish)

Hasan ÇİFTÇİ¹

Özet

Bu makale karşılaştırmalı halk edebiyatıyla ilgilidir. Ortadoğu halklarının dillerinden Farsça, Kurmancî ve Zazakî’de ortak atasözlerinin hikâyelerini ve kaynaklarını konu edinmektedir. Yer yer atasözleriyle ortak olan Arapça ve Türkçe atasözlerine de yer verilecektir.

Atasözleri halkların tarihi süreçte şekillenen yaşam biçimini, adet ve geleneklerini ifade eden yasalar hükmündedir. Atasözleri yüzyılların geçmesiyle şekillenir ve toplumun ahlâkî, dinî ve dünyevî değerlerini ifade ederler. Toplumun tarihsel kültürünü kuşaktan kuşağa aktarırlar.

Bu makale ve aynı konuyla ilgili seri halde yayımlanacak diğer makaleler adı geçen Müslüman halkların düşünsel, dilsel ve kültürel ortak değerlerine de ışık tutacaktır.

Anahtar kelimeler: Atasözlerinin hikâyeleri, ortak atasözleri, Farsça, Kurmancî, Zazakî atasözleri.

Abstract

This article is about comparative folk literature. It deals with the story of the common resources of the languages of the ancient peoples of the Middle East such as Persian, Kurmanji and Zazakî. It will partly touch on the common Arabic and Turkish proverbs

Proverbs are the rules that express lifestyles, customs and traditions of the peoples which are formed along the centuries. Proverbs are shaped by the passing of centuries and they express moral, religious and worldly values of

1 Prof.Dr., Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.

the society. They transfer the historical culture of the society from generation to generation.

This article and other articles which are going to be published on the same subject in series will enlighten intellectual, linguistic and cultural common values of the Muslim peoples.

Keywords: the story of proverbs, common sayings, Persian, Kurmanji, Zazakî, Turkish

Giriş

Bu makale, seri halde yayımlanmakta olan Kurmancî, Zazakî ve Farsî ortak atasözleriyle ilgili makalelerin sekizincisidir. Diğerleri daha önce Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi'nin önceki sayılarında yayımlanmış ve konu, düşünce (anlam) ve biçim açısından ayrıntılı şekilde analiz edilmişti. Daha önce yayımlanan bu serinin bir makalesinde *dilin veya acı ve kırıcı sözün muhatabında açtığı yara ve oluşturduğu tahribatla* ilgili İslâm milletleri kültüründe ortak olan bazı atasözleri ve ilgili hikâyelere yer verilmişti.

Bu makalede de *sivri dilin* veya *acı sözün* ve yeri ve zamanı olmadığı halde dilden veya ağızdan çıkan luzümsüz söylemin sahibine verdiği zarar veya sahibinin başına açtığı sıkıntılarla ilgili bazı ortak deyimler ve atasözleri üzerinde durulacaktır. Konuyla ilgili *meselin temsili* niteliğinde derlenen hikâyeler de verilecektir.

Dilin belâsını/ cezasını çekmek deyiminin daha doğrusu bu deyim barındırdığı anlamda, dilin sahibine verdiği acı ve zararın en somut örneklerini bazı hicivci şairlerin hayatlarında görmek mümkündür. Şair ve yazarın dili, kalemidir. Şairin kalemi, dolayısıyla dili tarih boyunca kendisine büyük ödüller ve inamlar kazandırdığı gibi, boynunun vurulmasına veya dilinin kesilmesine varıncaya kadar en ağır cezalara maruz kalmasına da sebep olmuştur. Hem Arap hem Fars hem Türk edebiyatları tarihinde *sivri* ve *hicivci dillerinin* bedelini ağır biçimde ödeyen şairleri görmek mümkündür.

Fars edebiyatında, Gazneli dönemi methiye şairi Melikuşşu'âra Unsurî (öl.431/1039), Sultan Mahmud (öl. 421/1030)'un maşuku Ayâz'ı öven bir dördlük karşılığında şiirin içinden çıktığı ağızını dolduracak kadar altın ödül alırken, aynı dönem Şehname şairi Firdevsî (öl. 411/1020), Sultan Mahmud'u hicvetmesi nedeniyle hayatının sonuna kadar kaçıp gizlenmek zorunda kaldı.²

Arap edebiyatı Câhiliyye dönemi Muallaka şairi Tarafa b. 'Abd (ö. M. 569)'in hicivci dili sebebiyle öldürüldüğü kaydedilmiştir.³ İran asıllı Mevâlî'den Arap

2 Bk. Hasan Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 2002.157 vd.

3 Bk. Çiftçi, s. 9.

şair Beşşâr B. Burd (katl. 167/783), arapları ve bihassa Abbasî halifesi Mehdî (öl. 169/785)'yi şarap içmek ve eğlenceye düşkün olmakla hicvedince, onun emriyle suda boğduruldu.⁴ İbnu'r-Rûmî (katl. 283/896), hicivci sivri dili sebebiyle zehirletilerek hayatına son verildiği kaydedilir.⁵

Türk edebiyatında şair Nefî (katl. 1635) ve çağdaşı Mantıkî, Hayâtî vb. bazı Osmanlı şairleri hicivci dillerinin çezasını canlarıyla ödediler.⁶

Hicivci dilleri sebebiyle dilleri kesilen, hapis yatan, sürgün edilen, linç edilmek istenen şairler de vardır. Maksudı aşacağı ve sonraki makalede *dilini kesmek* deyimini üzerinde durulacağı için onlara işaret edilmedi.⁷

Düşünülmeden, tartılıp biçilmeden ve sonunun nereye varacağı kestirilmeden dille söylenen ısırtıcı ve kötü veya gereksiz söz, kabzası ortada bulunan iki uçlu hançere benzer. Bu hançerin bir ucu muhataba zarar verirken öbür ucu da çok defa dilin veya sözün sahibine zarar verir. Sosyal hayatın deneyimleri sonucu bu konuyla ilgili birçok deyim ve atasözü ortaya çıkmıştır. Söz konusu deyim ve atasözlerinde formel olarak *dil* ve *ağız* gibi organlar anılmakla birlikte mecaz olarak parçanın zikrinden amaç bütündür ve dolayısıyla bu organların sahibinin kişiliğidir.

I.İlgili Deyimler

a) Zazakîde Yer Alan Konu ile İlgili Deyimler:

- **Feke çepel/Fekçepel:** Ağzı bozuk, küfürbaz.
- **Fekbelas (Fekbelas):** Boş boğaz, geveze.
- **Fekpis:** Ağzı bozuk, küfürbaz.
- **Fek cı eştuş:** İftira atmak; birini işe bulaştırmak, işe katmak; ısırtık atmak.

4 Çiftçi, s. 16-17.

5 Abbasî döneminde Vezir Hüseyin Kasım b. 'Ubeydullâh, hicivlerinden korktuğu için şairin önüne zehirli bir çörek koyar. Yedikten sonra vezir, "Nereye?" deyince, İbnu'r-Rûmî, "Gönderdiğin yere" der. Vezir "Babama selâm söyler misin?" deyince, şair "Cehenneme gitmiyorum" diyerek karşılık verir. Birkaç gün sonra ölür. Bu hikâyenin uydurulmuş olduğu da söylenir. Çünkü söz konusu vezirin babası şairden sonra ölmüştür. Her halukârda zehirlendiği belirtilir. Bk. Çiftçi, s. 19, 21.

6 Bk. Mustafa Ceylan, *Öldürülen 101 Şair: Araştırma-İnceleme*, Gelişim Sanat: Ankara, 2013, s. 11, 182, 360. Birçok kişiyi hicveden Nefî sonunda "Vezir Bayram Paşa hakkında bir hicviye kaleme aldı. Çarşıda pazarda halk arasında bu hicviye dilden dile dolaşmaya başlayınca Vezir Bayram Paşa, itibarının zedelendiğini Padişah'a ileterek şairin katli için yalvararak izin istemiştir. Padişah, hiciv yazmayacağına dair söz vermesine rağmen sözünde duramayan şairin katli için Vezirine izin vermiştir. Nefî, 1635 yılında, Çavuşbaşı Boynu Eğri tarafından, hicivci dili sebebiyle sarayın odunluğunda kementle boğularak öldürüldü. Cesedi İstanbul Boğazı'ndan denize atıldı. Kimi tarihçiler de O'nun ölümüne sebep olan hicviyesini vezir Bayram Paşa'ya değil de, adeta dostu olan Padişah'a yazdığını ve o yüzden öldürüldüğünü not düşerler..." Bk. Aynı eser, s. 8-12.

7 Bk. Çiftçi, s. 59, 63, 121, 151, 155, 165, 229, 320.

- **Fek ci erzene / Fek ci eştiş:** Birine laf atmak; birini kötölemek, çekiştirmek; birine musallat olmak, başına bela olmak.
- **Fek ra adir vareyene/ vareyîş:** Çok öfkeli konuşmak; ağır sözler söylemek.
- **Ziwanderg:** Dili uzun, geveze, saygısız.
- **Ziwanderg biyayîş:** Dili uzun olmak; dili uzamak; geveze, saygısız olmak.
- **Ziwan derg kerdiş / Ziwandergê kerîş:** Birine dil uzatmak; birine saygısızlık/edepsizlik etmek.
- **Ziwanê xwe derg kerdene:** Kötü konuşmak; saygısızlık/edepsizlik etmek; inatçı olmak.
- **Bê âr:** Zazakî ve Kurmançî'de bu tabir *arsız, utanmaz, hayâsız, uslanmaz* ve bilhassa ilerde verilecek bazı hikâyelerde *dilini tutamayan, dili uzun* anlamında da kullanılır.⁸

b) Kurmançîde Yer Alan Konu ile İlgili Bazı Deyimler:

- **Devdürêj:** Çenesi düşük, lafazan, geveze, ukala, küstah.
- **Devavêtin/ Dev avêtin:** Sataşmak, laf atmak, sarkıntılık etmek.
- **Devbelaş:** Boşboğaz, geveze; sır saklamayan kimse.
- **Devçepel/ Devpîs:** Ağzı bozuk, ağzı pis, küfürbaz, sövmeyi huy edinmiş kimse.
- **Ziman avitin:** Birine sataşmak, dil uzatmak, sarkıntılık etmek; tariz etmek, tarizde bulunmak, birine sözle sarkıntılık etmek.
- **Zimancepel:** Ağzı bozuk; dili uzun, dili zifir, inciti sözler söyleyen.
- **Zimandirêj:** Dili uzun; saygısızca karşılık veren; incitici söz söyleyen; ukela, geveze.
- **Zimandirêj buîn:** Dili uzamak; saygısızca karşılık vermek; inciti söz söylemek; ukela, geveze olmak.
- **Ziman dirêj kirin/ Zimandirêjî kirin:** Birine dil uzatmak; saygısızca karşılık vermek; inciti söz söylemek; ukela, geveze olmak.
- **Zimanpîs:** Ağzı bozuk kimse, kayış dili, küfürbaz
- **Zimanreş:** Ağzı bozuk, küfürbaz kimse.

8 Bk. Zılfî Selcan, Qese u Qesê Vırênu Leksikon, Dersim 2013, s. 159-161, 522-523; Roşan Lezgîn, *Ferhengê îdyomanê Kirdkî (Zazakî)*, Roşna, Diyarbakır 2017, s. 98-99, 296-297; Musa Canpolat, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2006, s. 279; Rosan Hayıg, *Zazaca-Türkçe Sözlük ve Türkçe-Zazaca Sözcük Liştesi (Çermik-Çüngüş-Siverek-Gerger Bölgeleri)*, Giriş ve Ekler, Brigitte Werner, İstanbul 2012, 102-103.

Not: İmla farkı bu kaynakların farklı imlaya sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

- **Zimantal:** Ağzı bozuk
- **Zimantûj:** Sivri dilli, keskin dilli.
- **Ziman lê qut kirin:** Dilini kesmek; sözünü kesmek.
- **Zimano leqo seriyo teqo:** Dili pek olmayanın başı rahat olmaz.⁹

c) Farsçada Konu ile İlgili Bazı Deyimler:

• دهان لُق:

Dehân-ê leq: Ağzı gevşek; sır saklamayan.

• دهان دریده:

Dehân-derîde: Ağzı bozuk, küfürbaz, hayâsızca konuşan.

• دهن پاره

Dehen-pâre: Ağzı bozuk, küfürbaz.

• زبان بر (به، فرا) کسی دراز کردن:

Zebân ber (be, ferâ) kesî dırâz kerdên: Birini eleştirmek, serzenişte bulunmak; birine dil uzatmak.

• زبان تلخ:

Zebân-ê telx: Kaba/acı ve ısırtıcı söz

• زبان دراز

Zebân-dırâz: Dili uzun, geveze, saygısız

• زبان درازی کردن

Zebân-dırâzî kerdên: Dil uzatmak; uygunsuz ve başına iş açacak şekilde konuşmak.

• زبان سرخ

Zebân-ê surx: Pembe dil/ Sivri dil; küstahça ve pervasızca söz söyleyen.¹⁰

d) Türkçede Konu ile İlgili Bazı Deyimler:

- **Ağzı bozuk:** Ağzı kötü; söz söylemeyi, sövüp saymayı alışkanlık haline getirmiş olan kimse; küfürbaz kimse.
- **Ağzı pis:** Küfüre, açık saçık konuşmaya alışmış olan (kimse), pis ağızlı.
- **Ağzından ateş püskürmek:** Çok öfkeli olmak; ağır sözler söylemek.¹¹

9 Bunlar ve başka Kurmancî deyimler için bk. Zana Farqînî, *Fehenga Kurdî-Tirkî / Kürtçe – Türkçe Sözlük*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları 2004, s. 501, 504, 2123-2114; Bk. D. İzoli, *Ferheng: Kurdi-Tirki/Türkçe Kürtçe*, Deng Yayınları 2012, s.120; Şêxmûs Aslan, *Fehenga Biwêjan*, Amed 2005, 101-104.334-335.

Not: İmla farkı bu kaynakların farklı imlaya sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

10 A. Naci Tokmak, *Farsça-Türkçe Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1995, 140-141, 153-154; Hasan-ê Enverî, *Ferheng-ê Kinâyât-ê Soxen*, Tahran Soxen, 1383 hş, I, 755-757, 839-842. İlave olarak bk. Ali Ekber Dihxodâ, Luğetnâme'sinde "Zebân" ile "Dihân" maddelerine.

11 Hikâyesi ileride gelecek.

- **Ağızından ateş/od çıkmak/saçmak:** Bir durum kişi hakkında tehditkâr konuşmak; çok öfkelenmiş bir durumda konuşmak.
- **Dili bir karış/dili pabuç kadar/dili kürek kadar:** Her söze saygısızca cevap veren, hiçbir sözün altında kalmayan kimseler için söylenir.
- **Dil uzatmak:** Bir kimse hakkında kötü sözler söylemek.
- **Dili uzun:** Başkalarını incitecek şeyler söyleyen, küstahça, saygısızca konuşan kimse.
- **Dili uzamak:** Haddini aşıp cüretkârane konuşmak.
- **Dilin/ Dilinin belâsını çekmek:** Dilini tutamaması yüzünden zarar görmek.
- **Diliyle sokmak:** Sert ve kırcı konuşup karşısındakini incitmek; zehir gibi sözler söylemek.¹²
- **Dilin cezasını/ belâsını çekmek:** Bahsettiği şeyler sebebiyle zarar görmek; edebe aykırı konuşmaları ve cehaleti nedeniyle sıkıntı çekmek.¹³

II. Zazakî, Kurmancî, Türkçe, Farsça ve Arapça Bazı Ortak Atasözleri

Konuyla ilgili verilecek Zazakî, Kurmancî, Farsî ve Arabî atasözlerinin orijinallerinin karşısında denk düşen Türkçe atasözleri verilecektir.

a) Zazaki İlgili Atasözleri:

- Her kes ve fekê ho bela sarê ho vînenî. // T: *Ağızdan çıkan başa değer.*
- Dostê to ki, zonê tuyo dîsmênê to ki zonê tuyo. // T: *Dil var bal getirir, dil var bela./ Dil insanın düşmanıdır./ Dil kafanın belasıdır.*
- Zon, sari rê belao.// T: *Dil kafanın belasıdır.*
- Zonê isonî, sarê isonî fino bela.// T: *Dilinin belasından aklını koru.*
- Zon insani hem dosto, hem ki dîsmêno.// T: *Dil var bal getirir, dil var bela./ Dil insanın düşmanıdır.*
- Zîwan merdîm belayê sarê merdîmo.// T: *Dil kafanın belasıdır.*
- Qala xîrav yê wayêr a.// T: *Kötü söz, kalp akçe sahibinindir.*
- Qesê feki sarî râ belao.// T: *Dil kafanın belasıdır.*
- Zîwan leq, sere teq./ Zîwan leq leq, sare teq req./ Zîwano leqleq, sereyo teqreq.// T: *Ağızdan çıkan başa değer.*

12 Bk. Necmi Akyalçın, *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*, Ankara 2012, 57; İlhan Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul 2010, “ağız” ve “dil” maddelerine; H. Hüseyin Ünlü, *Deyimler ve Kelime gurupları Sözlüğü*, ts. İlgili maddeler: Akyalçın, *Türkçemizin Anlamsal Zenginliği Deyimlerimiz*, ilgili maddeler.

13 Hikâyesi ileride gelecek.

- Ziwanê derg darkotekê serê wayerê xo yo.// T: *Ağızdan çıkan başa değer.*¹⁴

b) Kurmancî İlgili Atasözleri:

- Gotina xirab ya xwediyê xwe ye.// T: *Kötü söz, sahibinindir.*
- Zimanê dirêj bela/ edûyê serî ye.// T: *Dili uzun olanın başı dertten kurtulmaz./ Dil insanın düşmanıdır.// T: Dil kafanın belasıdır.*
- Ziman daqoqê serî ye.// T: *Ağızdan çıkan başa değer.*
- Ziman him dost e, him dijmin e.// Ziman him yar e, him neyar e.// T: *Dil var bal getirir, dil var bela.// T: Dil insanın düşmanıdır.*
- Zimân lê bi-gare, ser be rahate.// T: *Dil sükût ederse, baş selamet bulur./ Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*
- Çi bi serî mera werê, ji dev û zimanî mera ye./ Çi bikê, dev û zimanê dirêj dikê.// T: *Kişinin başına gelen, kendi ağzından çıkandır. Dili uzun olanın başı dertten kurtulmaz.*
- Zimanê dirêj, darkutê serê xwediyê xwe ye. // T: *Bülbülün çektiği dil belâsı./ Ağızdan çıkan başa değer.*

Ziman go: Leq, serî go: Teq./ Zimano leq û leq, seriyo teq û req. // T: *Ağızdan çıkan başa değer.*¹⁵

c) Farsça İlgili Atasözleri:

Burada önce Farsça atasözlerinin çevrиси, ardından uygun düşen Türkçe atasözü verilecektir.

- زبان بسیار سر بر باد داده است.

Zebân bisyâr ser ber-bâd dâde-est.

Dil, çok kelleyi yele vermiş.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

- زبان بد. بلای جان / بلای سر است.

Zebân-ê bed, belâ-yê cân/ belâ-yê ser-est.

Sivri dil, canın/ başın belasıdır. T: *Dili uzun olanın başı dertten kurtulmaz./ Dil insanın düşmanıdır./ Dil kafanın belasıdır.*

- زبان پاسبان سر است.

14 Selcan, s. 159-161, 522-523; Lezgîn, s. 98-99, 296-297; Canpolat, s. 279; Said Verroj, <http://kovarabir.com/seid-verroj-vateye-verenan-e-dimili-zazaki/> (Erişim: 27.12.2019/16:37)

15 Bu atasözleri için bk. Bîlal Hesen, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, Marburg 2008; Mehmet Oncu, *Gotinên Peşîyan*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları 2009; Amed Tigrîs, *6762 Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001.

Zebân pâsbân-ê ser-est.

Dil, başın bekçisidir.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• زبان سر را عدوی خانه زاد است.

Zebân ser-râ 'edû-yê xânegî-est.

Dil başım, doğuştan/evden düşmandır.// T: *Dil insanın düşmandır.*

• زیانتش، با سرش بازی می کند.

Zebâneş, bâ-sereş bâzî mî-koned.

Dili, kellesiyle oynuyor.// *Dilim, dilim dilim olasin; başıma bela olasin./ Dilim senden geldi zulüm.*

• زبان سرخ سرسبز می دهد بر باد.

Zebân-ê surx ser-ê sebz mî-dehed ber-bâd.

Sivri dil, canlı/ yeşilbaşı yele verir.// *Bülbülün çektiği dili belâsıdır./ Dilinin belasından aklım koru.*¹⁶

• زبان است که بلا می آورد، زبان است که پلو می آورد.

Zebân-est ki belâ mî-âvered, zebân-est ki pılû mî-âvered.

Dil var bela getirir; dil var pilav getirir.// T: *Dil var bal getirir, dil var bela./ Dil insanın düşmandır.*

• زبان به سر گفت: «چرا درد می کنی؟» گفت: «اگر تو لال شوی، من درد نمی کنم.»

Zebân be-ser goft: "Çe-râ derd mî-konî?" Goft: "Eger tû lâl şevî, men derd nemî-konem."

Dil başa dedi: "Neden sızlıyorsun?" Dil dedi: "Eğer sen lâl olursan, ben sızlamam."// T: *Dil sükût ederse, baş selamet bulur./ Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• حرف بد از زبان بد باشد.

Herf-ê bed ez-zebân-ê bed bâşed.

Kötü söz kötü dilden çıkar. T: *Kötü söz, kalp akçe sahibinindir.*

d) Türkçe İlgili Atasözleri:

- Ağız var, inci döker; ağız var zehir saçar.
- Ağızdan çıkan başa değer.
- Dil adamı vezir de eder rezil de.
- Dili kötü olanın, günü kötü.
- Dilim, seni dilim dilim dileyim, başıma geleni senden bileyim.
- Bülbülün çektiği dil belasıdır.

¹⁶ Hikâyesi ileride gelecek.

- Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.
- Dil selamet, baş selamet.
- Dil insanın düşmanıdır.
- Dil kafanın belasıdır.
- Dilinin belasından aklımı koru.
- Kötü laf kötüden çıkar.
- Kötü söz, kalp akçe sahibinindir.
- Kötü söze “Nereye gidiyorsun?” demişler, “Geldiğim yere dönüyorum” demiş.¹⁷

e) Arapça İlgili Atasözleri:

• آيَاك! أن يضربَ لسَانك عنقَكَ.

İyyake! En yedribe lisânuke ‘unuqeke.

Dikkat et! Dilin boynunu vurmasın!// T: *Dilinin belasından aklımı koru.*

• بلاء الإنسان من اللسان.

Belâu'l-insâni mine'l-lisâni.

İnsana bela, dilinden gelir.// T: *Dil kafanın belasıdır./ Dilinin belasından aklım koru.*

• حفظ اللسان راحة الانسان.

Hifzu'l-lisâni râhetu'l-insâni.

İnsanın rahatı, dilini korumakla olur.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen./ Dil selamet baş selamet.*

• رَبِّ رَأْسٍ حَصِيدُ لِسَانٍ.

Rubbe re'sin hesîdu lisânin.

Birçok kelle, dilin hasadıdır.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• في اللسان هلاك الإنسان.

Fî'l-lisâni helâku'l-insâni.

İnsanın helaki, dil yüzünden olur.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• اللسان الطويل يقصر العمرَ.

El-lisânu't-tavîlu yuqessiru'l-'umre.

Dili uzun, ömrü kısaltır. T: *Dilinin belasından aklım koru.*

• لسان عدوى.

17 Bu Türkçe atasözleri için bk. Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009; Necmi Akyalçın, *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz-Tanıklı Sözlük*, Ankara 2012.

Lisân 'eduvvî.

• لسانك حصانك، إن صنته صانك.

Lisânuke hisânuke, in sintehu sâneke.

Dilin senin atındır; onu korursan (kontrol edersen) o da seni korur.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• يارُبُّ ألسنة كالسيوف تقطعُ أعناق اصحابها

Yâ rubbe elsinetin ke's-suyûfi teqti'û e'nâqe eshâbihâ

Birçok dil kılıç gibi; sahiplerinin boynunu vurur.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• يقول اللسانُ للجوارح كل صباح وكل مساء: «كيف أنتن.» فيقولن: «بخير إن تركتنا.»

Yequ'lu'l-lisânu li'l-cevârihi kulle sebâhin ve kulle mesâ'in: "Keyfe entunne?" fe-yequlne: "Bi-xeyrin in terektenâ."

Dil her sabah ve akşam bütün organlara sorar: "Nasılınsınız?" Organlar der: "Bizi rahat bırakırsan iyiyiz."// T: *Dil sükût ederse, baş selamet bulur./ Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*¹⁸

Verilen örneklerden anlaşıldığı gibi bu konudaki deyim ve atasözlerinin azami kısmının her dört dil ve kültürde hem formel (kullanılan sözcükler ve ifade biçimleri şekil) olarak aynı veya benzer oldukları hem *mecaz*, *kinaye*, *metafor* (*istiare*), *benzetme* (*teşbih*), *cinas* vb. söz sanatları marifetiyle ifade ettikleri anlamları bakımından örtüştikleri görülmektedir.

Sayıları bir hayli fazla olan bu mevzudaki atasözleri ve deyimlerin çeşitli versiyonlarının Türkçe'de, Farsça'da, Kurmancî'de, Zazakî'de ve Arapça'da ortak olduğu görülür. Aynı veya yakın coğrafyaları paylaşan söz konusu kavimlerin kültürlerindeki bu ortak atasözleri ve deyimler onların tarihsel müşterek kültür, inanç, algı ve değerlerini ifade etmektedir.

III. İlgili bazı bazı mesellerin hikâyeleri

a) Zazaki hikâye

Z1.Ziwan Leq, Sere Teq!

[Türkçe özet: Bir kartalla bir kaplumbağa dost olurlar. Kaplumbağa kartala bir iyilik yapmak ister. Uçarken yeryüzündeki hayvanlardan top şeklinde görünen ve alttan boynunu uzatan hayvanın etinin çok lezzetli olduğunu söyler. Kartal havalanır, aşağıya bakar ilkin bir şey görmez ve sonunda kaplumbağanın bu tarife uyduğunu görünce onu pençeleri arasına alarak havalanınca kaplumbağa der: "Ben sana söylemeseydim sen bunu nasıl bilebilirdin? Dil lak lak başa tak

18 Bk. Ebî'l-Fazl b. Ehmed b. Muhammed, en-Nisâbüri el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I-II, (tahkik, Muhammed MuhyuddînAbdu'l-Hamîd), 1955 ve diğer Arapça emsal kitapları.

tak!” Kissanın hissesi olan cümle: *Ziwan leq sere teq!* Dil lak lak, başa tak tak!//
Türkçe: *Ağızdan çıkan başa değer.*]

Hiket: Rojêk yew kesa û helîyêk benî umbazî. Kesa helî ra vana:

- Ti umbazî min î, ez to rî yew holîye bikera.

Helî vano:

- Kerem ke.

Kesa vana:

- Bira ti hela ke asmîn ra firrênî, biewnîye xo ra cêr, tayê heywanî estî, sey gude yê û milê xo derg kenî teber, ti nêzanî çend goşto weş ha zereyê înan de.

Helî vano:

- Mevaje, ez înan ça veyneno?

Kesa vana:

- De werze biffire, çend perr-purrî naşt-daşt ra bigêre, belkî ti biveynî.

Helî ca de firreno, çend perran dano xo ro, ewnêno nat-dotê xo ra, çiyêk nêveyneno. Yeno serê kesa, a heywana ke kesa ey rê tarîf kerda, ewnêno ke kesa bi xo ya. Ca de xo deverdeno kesa ser, keno mîyanê pencanê xo û kesa hewa fînenno.

Kesa vana:

- Bira ti ha se kêni? A ke to hewanaya ez a, umbaza to ya.

Helî vano:

- Ez umbazey-mumbazey ra çiyê nêzano. O goşto weş ke to mi rê vato, ez senî nêwero?!

Kesa vana:

- Lîya eke mi to ra nêvatîn, to ça ra zanayne? Ziwan leq sere teq!¹⁹

b)Kurmanci hikâye

K1.Karwan û Zilamê Zimandirej

[Türkçe özet: Kalabalık bir kervan bir köyden geçerken yol kenarındaki bir evden içmek için su isterler. Ev sahibi kervancılara su verir ve o gece kalıp dinlenmeleri için kervancıbaşını eve buyur eder. Kervancılar teşekkür eder ve yola devam etmek istediklerini söylerler. Ama ev sahibi ısrar edince onlar da kalmaya karar verirler. Kervancıbaşı ev sahibine “Devemi nereye bağlihayım?” der. Ev sahibi kissanın hissesi olan şu cümleyi söyler: “Werin bi zimanê min ve girêbidin! Çi tê sere min ji ber vî zimanê dirêj tê sere min: Getirin şu dilime

19 İrfan Yığit, “Ziwan Leq, Sere Teq!”: <http://www.zazaki.net/haber/ziwan-leq-sere-teq-496.htm> erişim: 17.04.2019 22:09. Aynı hikâye için bk. Siyamend Mirvanî, *Kal Mûsênî Zeydûnû*, Vate: İstanbul 2012, 105-106.

bağlayın! Başıma ne gelirse bu uzun dilimden gelir.” Türkçe: *Dilim, seni dilim dilim dileyim, başıma geleni senden bileyim.*]

Çîrok: Li gûndekî malbeteke gellek belengaz hebû. Rojekî ji rojan rêya kerwan [karwan] dikeve vî gundî, kerwan [karwan] (sih, çil kes hene) têhn (tî) bûne, tîn li derîyê vê malê dixin.

-Em karwan in em ji dûr tîn û rêya me dûr e, em têhn bûne, ku hûn bi xêra xwe qurtek av bidin me, em ê kêfxweş bin.

Xwediyê malê:

-Xwedê ji we razî be, hûn karwan in û rêya we dûre kerem bikin werin hundiru [hundir û] awa xwe vexin, şîva xwe bixwin û nimêja xwe bikin, bêtifaq sibehê bi xêr û silamet ser rêya xwe herin.

Serekê karwên:

-Na mala te ava be, me qebûl kir em ava xwe vexwin, em ê ser rêya xwe herin.

Karwên ava xwe vexwar û rast diçin.

Piştî jina mêrik diqehire. Ji mêrê xwe re dibêje:

-Erê xwelîser, nan nîn e em bixwin. Sêniyek savara me tenê heye, kî yê bixwe kî yê li xwe de. Te ji bo çi got bimînin?

Mêrik:

-Hermet, hema min wîlo got ma hatin hundiru û man, ew ê bibejin “çî zilamekî destvekirî (merd) bû.” Navê min besî min e.

Hê axaftina wî di devê wî de, derî lê dixe.

Serekê karwên:

-Camêr welle xebera te ye, em betiline (westiyane) û rêya me dûr e. Em ê heta sibehê bi bêhna fireh biçin ser rêya xwe.

De ka bibêje em hesp û dewehê (heştir) xwe bi ku derê ve girêbidin.

Mêrik:

-Dimîne sekini û dibêje, werin bi zimanê min ve girêbidin; ji xwe çî tê sere min ji ber vî zimanê dirêj tê sere min.²⁰

d) Farsça Hikâyeler

F1. Pembe dil, sağ başı yele verir!//

Pembe dil, sakın ha, başımı darağacına götürme!

زبان سرخ سر سبز می دهد بر باد!//

زبان سرخ، سرم را به دار نبری!

20 Ayfer Kerborani, “Karwan û Zilamê Zimandirej”, *Folklorê Kurdan*, Sal: 1, Hejmar: 2, Diyarbakır 2015, s. 16. Mardin yöresinden derlenmiştir.

Not: Köşeli parantez içindeki ifadeler şahsıma aittir. H.Ç.

Zebân-ê surx ser-ê sebez mî-dehed ber båd.//

Zebân-ê surx, serem râ be dâr ne-berî!

[Kissanın hissesi: *Pembe dil, sağ başı yele verir!* Yersiz ve zamansız söylenen bir söz, sahibinin canına mal olabilir. Türkçe: *Bülbülün çektiği dili belâsıdır// Dilim seni dilim dilim dileyim, başıma geleni senden bileyim.*]

Hikâye: Derler, bir hırsız gece vakti işini yapmak üzere dolaşmaya çıktı. Yaşlı bir çulhanın evinin açık kapısının önünden geçerken hazin bir ses duydu. Bir de baktı çulha dertli dertli şiir okuyordu. Hırsızın hoşuna gitti. Kendi kendine dedi: Evin içine girip bir köşede bir süre dinleyip bakayım bu adam ne diyor? Karanlıktan da yararlanarak çulhanın başının arkasında durdu. Çulha görülmemiş harika desenlerle ipekten bir kumaş dokuyordu. Arada bir şu cümleyi terennüm edip duruyordu:

-Ey dilim! Beni bağışla ve sırrımı saklı tut; bir aydır sıkıntı çekiyorum; bu ipek kumaş bu gece tamamlanır; yarın halifenin karşısında kendini tut, başımı yele verme!

Hırsız şaşırđı ve oturdu. Çulha tekrar terennüm etti:

-Ey dilim! Başımı yele vermeyesin! Çünkü derler ya, *peembe dil, sağ başı yele verir!*

Çulha nakşettiği her bir ipte dilinden özür dilerdi. Hırsız, dokumacının bütün gece dilinden aynı özrü dilediğine şahit oldu. Kendi kendine dedi: Acaba bunun sırrı nedir ve bu işin sonu nereye varacaktır, diye merakı daha da arttı; hani demişler ya, *Dünyada hâlâ okunmamış çok sûre ve tılsım vardır!* İyisi kumaşı çalmaktan vazgeçeyim, bakalım neler olacak ve bu yaşlı çulhanın dilinden neler çıkacak?

Sabah olunca yaşlı çulha usta, dokumuş olduğu ipek kumaş katladı ve sarayın yolunu tuttu. Hırsız da çaktırmadan yerinden kalktı, ihtiyara selam verdi. O da hırsızın selamını aldı ve hırsız ihtiyarı takip edip gittiler. Çulha yolda da kendi kendine: Ey dilim! Bu gün başımı koru, beni bağışla!

Hırsızın merakı bir kat daha arttı. Acaba bu gün, onun *kılıç gibi dilinden* ne çıkacaktı?

Hilafet sarayına varınca, çulha halifeye saygıda bulunduktan sonra dokuduğu ipek kumaş açtı; halife kumaş inceledi ve dokuması ve desenlerine hayran kaldı; çulhayı takdir etti ve sordu:

-Ey usta! Bu güzel desenli kumaş ne işe yarar?

Yaşlı çulha akılsızca bir cevap verdi:

-Ey Halife! Ferman buyurun bu kumaş hazineye koysunlar. Halife ölünce tabutuna sarsınlar!

Halife gazaba geldi ve hiddetle bağırdı:

-Başkalarına ders olsun diye, dilini başının arkasına dolayın!

Emretti odun getirdiler, dokunan ipek kumaşı anında ateşe atıp yaktılar.

Tam o sırada yankesici hırsız cesaretle ortaya atıldı ve halifeye yüksek sesle dedi:

-Ey Efendim! Bin yıl yaşa! Müsaade buyurursanız bu çulha ile ilgili iki kelime arz edeceğim; ondan sonra halife istediğini emretsin.

Halife müsaade edince hırsız dedi:

-Ey Halife! Her işte kurtuluş doğruluktur. Ben hırsız bir adamım ve mesleğim yankesiciliktir. *Hırsız ol fakat dürüst ol*, demişler. Dün gece bu çulhanın evinin kapısına yolum düştü; içeri girip arkasında gizlice durdum. Zaman zaman kendi kendine diyordu:

-Ey dilim! Başımı yele vermeyesin! Çünkü derler ya, *Pembe dil, sağ başı yele verir!* Her bir ipten nakış yaparken bunu söyleyip duruyordu. Ben de kendi kendime dedim: İyis, kumaşı çalmaktan vazgeçeyim, görüp bakalım bu çulhanın kılıç gibi dilinden ne çıkacak? Sabah olunca buraya kadar onu izledim ve gördüm ki bu adam kendi diliyle kendini belâya soktu ve *İnsanın dilinin başının bekçisi olduğu*, anlaşıldı. Artık ferman halifenindir.

Halife yankesicinin bu sözlerini dinledikten sonra dedi:

Suphanallah! Allah bir kuluna lütufta bulununca halkın canına ve malına düşman olan bir hırsız, merhametli ve aracı olur. Bu hırsız bilgin bir dost ve bu çulha da akılsız bir düşmandır! Bu çulhanın suçu diline söz geçirememesidir.

Çulhanın kusurunu afetti ve *diline sükût kilidini takmalarını*, emretti. Üstelik çulhaya inam ve ikramda bulundu.

O tecrübeli yankesici hırsızın aracılığıyla çulha canını kurtardı; halife de hırsızı sevdi, tövbe ettirerek kendine nedim yaptı.²¹

F2. Eğer Papağan Dilini Ağzında Tutsaydı;

Kendini Ne Kafeste Bulurdu Ne Tuzakta!

اگر طوطی زبان می بست در کام
نه خود را در قفس دیدی نه در دام!

Eger tûtî zebân mî-best

Ne hod râ der qefes dîdî ne der dâm!

[Kissanın h,sesi: *Eğer papağan dilini ağzında tutsaydı; kendini ne kafeste*

21 Emîn, Hazrâ'î, *Ferhengnâme-ê Emsâl u Hikem-ê Îrânî*, İntisârât-i Nuvîd, Şîrâz 1382 hş., s. 589-90; krş. A. Naci Tokmak, *Farsça-Türkçe Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1995, s. 154. Hazrâ'î, hikâyeyi Muhammed Heblerûdî'nin, *Kulliyât-ê Câmî 'u 't-temsîl*, Tahran ts., s. 198-201'den nakletmiştir.

bulurdu ne tuzakta! İnsan en çok dilinden sıkıntıya düşer. Türkçe: Bülbülün çektiği dil belası!]

Hikâye: Eski zamanlarda çok hazineleri, sayısız defineleri ve sınırsız gelirleri bulunan bir padişah vardı. Ama son derece temiz ve akıllı, gayet ahlâklı ve görgülü bir oğlundan başka evladı yoktu.

Padişah oğlunu ilim ve edep öğretmek için bilgili bir âlime teslim etti. Âlim adam, rahat ve huzuru kendine yasakladı ve bütün zamanını bu şehzadeye ilim ve edep öğretmeye ayırdı.

Bir gün şehzade dedi:

-Hocam! Nasılsa ilim yurdunun sınırı ve bilgi denizinin dibi görülmez. Siz bana, her iki dünyada da beni kurtaracak bir kelimelik bir öğüt öğretiniz.

Hocası da dedi:

-Ey evlat! Eğer her iki sarayda da kurtulmak istiyorsan, **susmayı** tercih et!

Şehzade hocadan bu sözü duyunca, onu can kulağıyla aldı ve ondan sonra konuşmak için bir daha ağzını açmadı. Kalp diliyle Allah'ı anmakla meşgul oldu.

Oğlunun konuşmadığı haberi padişahın kulağına ulaşınca, yanına geldi. Kendisiyle ne kadar konuşmak istediye bir cevap alamadı. Konuşmadığı için oğlunda bir hastalık ve bir rahatsızlık meydana geldiğini sandı.

Bu sebeple emretti, hekimler toplandı ve gerekli araştırmalardan sonra dediler ki:

-Şehzadenin hastalığı bedenle ilgili değildir. Ava gitmesi gerekir. Eğer onun ruhsal bir hastalığı veya başka bir rahatsızlığı varsa, orada belirgin hale gelip ortaya çıkar.

Padişah ava çıkmaya karar verdi. Hekimleri ve oğlunu da beraber götürdü. Şehzadeyi de bir ata bindirmiş ovada geziyorlardı. Aniden ovanın bir tarafında bir papağan öttü. Padişah, şehzade ve çevresi papağanın sesinin geldiği yöne gittiler. Kendisine yaklaşınca padişah emretti, yakalamak için tuzak kurdular ve padişahın eğitimli şahinini uçurdular. Sonunda yabancı otlar arasına konan papağanı tuzağa düşürüp kafese koydular. Şehzade papağanı, kendi dili yüzünden, yani ötüp ses çıkarmasından dolayı kafese düştüğüne şahit olunca dedi ki:

Eğer papağan dilini ağzında tutsaydı;

Kendini ne kafeste bulurdu ne tuzakta!

Padişah oğlunun dilinden çıkan bu sözü duyunca çok sevindi ve dedi:

-Ey aziz oğlum! Neden sessizlik mührünü dudağına vurup bizi bunca perişan bir hale ve vaziyete soktun?

Oğlu o sözlere asla oralı olmadı, ona bir cevap vermedi. Padişah öfkeleni, yüzüne bir tokat attı.

Ondan sonra şehzade konuşmaya başladı ve dedi ki:

-Kim sustuysa kurtuldu. Eğer dilimi konuşurmasaydım, tokat yemezdim! İnsanın başına gelen her ziyan, onun dilinden gelir!²²

F3. Zamansız Açılan Ağıza Lânet Olsun!

لعنت بر دهانی که بی موقع باز شود.

Le'net ber dehânî ki bî-movki' bâz şeved.

[Kissanın hissesi: *Zamansız açılan ağıza lânet olsun!* Türkçe: *Ağzını tutmamak.../ Bülbülün çektiği dili belasıdır./ Dil esen, baş esen; dildir baş kesen. Ağızdan çıkan başa değer.*]

Hikâye 1: Bir tilki dolaşırken gözü şişman bir horoza ilişti. Onu yemek için yaklaştı, selam verdi ve babasının halini sordu:

Horoz:

-Vefat etmiştir, dedi.

Tilki:

-Yazık! O merhumun çok güzel sesi vardı, inşaallah siz de onun gibi güzel ötüyorsunuz, dedi.

Horoz:

-Benim de ondan eksik tarafım yoktur, dedi ve hemen ötmek için gözlerini kapattı.

Tilki sıçradı, horozu dişiyile tuttu ve kaçtı.

Köyün köpekleri tilkiyi gördü ve onu kovalamaya başladı. Horoz tilkiden kurtulmak için bir çare düşündü.

Tilkiye dedi:

-Eğer köpeklerin elinden kurtulmak istiyorsan, bağır ve de bu horozu sizin köyünüzden çalmadım.

Tilki de bunu söylemek için ağzını açar açmaz horoz ağzından dışarı sıçradı, kaçtı ve dedi:

- *Zamansız kapanan göze lânet olsun!*

Tilki de dedi:

-*Zamansız açılan ağıza lânet olsun!*²³

F3.1. Ağzını Tutamayan Kaplumbağanın Akibeti

[Türkçe: *Ağzını tutmamak... Bülbülün çektiği dili belasıdır.*]

Kenarı otlak bir gölde iki ördek yaşarmış. Bir de onlarla gül gibi geçinen bir kaplumbağa. Gün gelmiş, gölün suyu çekilmiş. Ördekler kaplumbağaya veda etmeye gelip demişler ki:

22 Hasan-ê Zülfiqârî, *Dâstânâ-yi Emsâl*, İntişârât-i Mâzyâr, Tahran 1385 hş., 143-44.

23 Hazrâ'î, s. 1018; krş. Zülfiqârî, *Dâstânâ-yi Emsâl*, s. 749.

- Sana selam... Buradan çekip gidiyoruz biz, suyu kuruduğu için.
- Suyun kuruması benim gibilerine de zarar verir.

Ben gemiye benzerim, suyla yaşarım. Oysa siz nerede olsanız yaşarsınız, beni de yanınıza alsanıza!

Ördekler:

- Olur! deyince kaplumbağa:
- Beni nasıl taşıyacaksınız? diye sormuş.
- Bir çubuğun iki tarafını tutarız. Sen de ortasını yakalarsın ağzınla. Böylece seni havada götürürüz. Yalnız sakın ha ağzını açmayasın, insanlar (sana bakıp da) konuştuklarında!

Ördekler bu açıklamayı yaptıktan sonra kaplumbağayı takmışlar çubuğa, havalanmışlar.

İnsanlar bu manzarayı görünce:

- Ne garip, iki ördek bir kaplumbağayı aralarına alıp götürüyorlar! demişler.

Kaplumbağa dayanamayıp:

- Allah gözlerinizi çıkarsın e mi! deyivermiş ve ağzı açıldığı için yere çakılıp ölmüş.²⁴

F4.Atın İpininin Çivisini Dilimin Ucuna Bağla!

میخ طویلہ را روی زبان من بکوب!

Mîx-ê tavîle râ rû-yê zebân-ê men be-kûb!

[Kıssanın hisesi: *Getir, bendenizin dili ucuna bağla!* Türkçe: *Bülbülün çektiği dili belasıdır.*]

Durup dururken kendi diliyle başına iş açmasından, kendini sıkıntıya sokmasından pişmanlık duyup kendini yeren kişi söyler.

Cuha bir gün tarlasında oturmuştu. Oradan bir atlı geçiyordu. Cuha:

-Buyurun, dedi.

Atlı da atından hemen indi ve dedi:

-Atımın ipinin çivisini nereye bağlıyayım?

Buyur etmekten tamamen pişman olan Cuha, böyle kötü bir sonuç doğuracağını düşünmediği için:

-Getir, bendenizin dili ucuna bağla! der.²⁵

24 Beydebâ, *Kelile ve Dimne* (Pehleviceden Arapçaya çev. İbnü'l-Mukaffa; Türkçe Çeviri-inceleme, Said Aykut), İkinci Baskı, Şule Yayınları, Temmuz 2003, s. 83.

25 Zülfiqârî, *Dâstânâ-yê Emsâl*, 813. Aynı hikâyenin bu eserde iki varyantı daha mevcuttur.

d) Türkçe Hikâyeler:

T1. Dilin Cezası

Bir gün iki arkadaş yolda yürüyorlarmış. Bunlardan birisi ötekine:

-Biraz yavaşlasana sanki bir kelle gördüm, yuvarlana yuvarlana gidiyordun ve “Ben ne yaptım?” diye söyleniyordun, demiş.

Arkadaşı yavaşlamış, fakat onun gördüğünü görmediğini söylemiş. Daha sonra kelleyi gören kişi:

-Bunu vezire anlatalım, demiş ve gidip anlatmışlar.

Vezir de bunun üzerine gördüğü kelleyi bulup getirmelerini istemiş. Bulamayız, demelerine rağmen vezir bulmalarında ısrar etmiş. Bunun üzerine geldikleri yere geri dönen iki arkadaş, tüm aramalarına rağmen kelleyi bulamadan geri dönmüşler. Vezir durumu padişaha bildirmiş ve kelleyi gören kişiyi padişahın huzuruna çıkarmışlar. Kelleyi gören kişi durumu anlatmış. Kelleyi gördüğünü fakat daha sonra gözden kaybettiğini bildirmiş. Bunun üzerine padişah bu kişinin zindana atılmasını emretmiş. Bunun üzerine o kişiyi zindana atmışlar. Aradan günler geçmiş. Bir gün zindanda bir ışık belirmiş ve bir ses duyulmuş:

-Oğlum! Sen, sen ol; gördüğünü ört, görmediğini söyleme. Bak gördüğünü söylemeseydin, görmezlikten gelseydin şimdi burada olmayacaktın, ama seni affettireceğim, demiş.

O da gördüğünü söylediği için ceza çektiğini düşünerek pişman olmuş. Aynı sesi gece padişah da duymuş.

Gelen ses:

-Padişahım, onu affet. O çakti dilinin cezasını, demiş.

Bunun üzerine padişah çok şaşırılmış ve sabah vezirle zindana giderek onu zindandan çıkarmış. Bir daha emin olmadığı şeyleri söylememesini nasihat ederek serbest bırakmış.²⁶

T2. Ağzı Ateş Püskürmek

Eski devirlerde bir tüccarın, mal sattığı bir başka tüccardan oldukça yüklü bir alacağı varmış. Ama ötekinin borcunu, öyle yakın bir zamanda ödemeye hiç niyeti yokmuş. Hatta mümkünse hiç ödemesinmiş. Alacaklı tüccar, vereceklili tüccarı dava etmiş. O civarın kadısı, pek hayırlı bir adam değilmiş. Adaletle gördüğü bir işi gören olmamış. Hakkıdan da, haksızdan da rüşvet olarak, ne koparırsa almış. Bunu iyi bilen davalılardan borçlu olan, kadının huzuruna çıkarken gayet kıymetli bir halıyı sırtlayıp da çıkmış. Alacaklı olan ise ağzına üç-beş sarı altın lirayı doldurmuş öyle gelmiş.

Kadı, borcu olana:

26 Necati Demir, *Anadolu Türk Masallarından Derlemeler*, Ötüken 2018, 143. Hikâyeyi derleyen: Suna Taşkiran.

-Ödesene borcunu vicdansız, demiş.

Borçlu ise, bir eliyle sırtındaki halıyı okşarken kadıya:

-Aman kadı efendi şu halımı görmez misin? demiş.

Yani kurnazoğlu, bir yandan rüşvet olarak getirdiği halıyı gösterirken, diğer yandan sağdan soldan bakanlara da, 'halimi yani durumuma bak dedim.' demek için böyle bir tezgah düzmüş.

Alacaklı da hazırlıklı geldiğinden işin altında kalmamış. Ağzındaki sarı sarı altınları kadıya göstere göstere derdini anlatmaya başlamış. Bunun üzerine kadı, borçlu tüccara dönerek:

-Halına bakıp sana acıyorum, amma şu adamın ağzı ateş püskürüyor! demiş.

Bu deyim, çok kızmış birinin kızgınlığını sert bir üslupla başıra çağıra dile getirmesini, anlatmak için kullanılır.²⁷

T3. Kör Bekir [Getir Ha Şu Dilime Bağla]

Eskiden insanlar bir yerden bir yere giderken, ya yaya, ya da merkeple gidermiş. Ve gittikleri yerde birkaç gün kalırlarmış. Ermencelinin biri bir başka köydeki arkadaşının yanına misafirlige gitmiş. Ermenceli gittiğine deysin düşüncesiyle bir haftaya yakın arkadaşının evinde kalmış. Artık arkadaşı da bu işten sıkılmasına rağmen, konukseverlik gereği sesini çıkaramıyormuş. Neyse ki adam, haftanın sonunda dönmeye karar vermiş. Bunu duyan ev sahibi içinden derin bir oh çekerek, dil ucuyla *kalsaydın* demiş. Bunu duyan Ermenceli, o zaman merkebi nereye bağlayayım demiş.

Bunun üzerine afallayan ev sahibi, *getir ha şu dilime bağla*, demiş.²⁸

T4. Lanet gelsin vakitsiz açılan ağza (Azeri Türkçesi)

Bir keklik bir tepenin üstünde ötüyordu. Bir tilki onun sesini duydu. Tepenin dibinde çömeldi, biraz düşündü ve dedi:

-Ey keklik! Böyle güzel sesiniz var ve sürekli ötüyorsunuz, hiç uyumuyor musunuz?

Keklik dedi:

-Olur mu? Uyku zamanı gelince uyuruz, ötme zamanı gelince öteriz.

Tilki dedi:

-Ancak ben sizin ne şekilde uyuduğunuzu bilmiyorum, bana gösterebilir misiniz?

27 Berkay Gökgöz ve diğerleri, *Çizgilerle Deyimler Ve Hikâyeleri*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi 2015, 15; Selim Gündüzalp, *Deyimler ve Öyküleri*, Zafer yayınları; İstanbul 2004, VI, 20-21.

28 Bülent Arı, "Altınözü'nden Ermence Fıkraları", *Muâtafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2009, Cilt: 6 " Sayı: 12, s. 70-89.

Keklik:

-Elbette gösterebilirim, dedi.

Keklik uyuma şeklini tilkiye göstermek için gözlerini yumdu ve “bu şekilde” demeye fırsat bulmadan, tilki sıçradı, onu kaptı ve yola düştü.

Keklik çok aptalca davrandığını anladı. Biraz düşündü ve dedi:

-Ey tilki! Söyle bakalım, siz bu kadar kurnaz ve zeki olduğunuz halde avınızı yerken Allah’a şükür eder misiniz?

Tilki dedi:

-Olur mu? Nasıl şükretmeyiz? Sen bütün dünyayı dolaşsan bizim gibi dindar kimseyi bulamazsın.

O sırada keklik dedi:

-Harika! Varsayalım ki siz beni yemeye başladınız, nasıl şükrettiğinizi görmek istiyorum.

Tilki şükretmek için ağzını açar açmaz, keklik uçtu ve bir kayanın üstüne kondu. Tilki hüsrana uğramış bir şekilde keklige baktı ve dedi:

-Ey keklik! *Lanet gelsin vakitsiz açılan ağıza!*

Keklik de hemen cevabını yapıştırdı:

-Baba tilki, güzel dedin! *Vakitsiz yumulan göze de lanet gelsin.*²⁹

SONUÇ:

Sosyal hayatta ve ikili ilişkilerde sonuçta ne getireceği ve kişinin başına ne tür problemler açacağını düşünmeden ve hesap edilmeden söylenen kırıcı, küçük düşürücü ve yaralayıcı sözlerin muhatabın gönlünde yolaçtığı tahribatın kılıç, bıçak, ok vb. aletlerin tahribatından daha kalıcı olduğu gibi çok defa söyleyeni de sıkıntıya soktuğu hayattan örneklerle ispatlanmıştır.

Kıscacası dil veya dilden ve ağızdan çıkacak söz muhatabdan başka dilin sahibini de etkiler, onun da başına sıkıntı açabilir. Doğrusu, *dil adamı vezir de eder rezil de edebilir. Dil var bal getirir, dil var bela getirir.*

Yerinde söylenen güzel bir sözün, insanların beğenisini kazanarak deyim veya atasözü haline gelmesi için yıllar, belki de yüzyılların geçmesi gerekir. Ortadoğu kültüründe *ısırmacı söz* veya *dil yarası*yla ilgili bu kadar zengin ortak malzeme, bölge halklarının din ve geleneklerin tesiriyle ortak düşünme, algılama ve algıladığını ortak ifadelerle açıklama olgusunun derin tarihî köklerini işaret eder. Bu konuyla ilgili çok çeşitli atasözlerini bir arada düşündüğümüz zaman insana şu mesajı verdiği ortaya çıkar: İnsanın hem kendisini hem muhatabını rahatlatması ve mutlu etmesi için hayattaki tecrübelerden yola çıkarak önce aklını ve kalbini dinlemesi, ondan sonra dilini devreye sokması gerekir.

29 <http://www.drSadigh.ir>. (Erişim: 10.12.2019: 22:40)

Kaynaklar ve kısaltmalar

- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I-II, İnkılâp İstanbul 1988.
- Akyalçın, Necmi, *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz-Tanıklı Sözlük*, Ankara 2012.
- _____, *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*, Ankara 2012.
- Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009.
- Arı, Bülent, “Altınözü’nden Ermenice Fıkraları”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2009, Cilt: 6 ” Sayı: 12, 70-89.
- Aslan, Şêxmûs, *Ferhenga Biwêjan*, Amed 2005.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealti, İstanbul 2010.
- ‘Azîmî, Muhendîs Sâdıq, *Ferheng-i Bîst Hezâr Mesel û hikmet û Istîlâh*, Tahran 1382 hş.
- Berkay Gökğöz ve diğerleri, *Çizgilerle Deyimler Ve Hikâyeleri*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi 2015.
- Beydebâ, *Kelile ve Dimne* (Pehleviceden Arapçaya çev. İbnü'l-Mukaffa; Türkçe Çeviri-inceleme, Said Aykut), İkinci Baskı, Şule Yayınları, Temmuz 2003.
- Canpolat, Musa, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2006.
- Ceylan, Mustafa, *Öldürülen 101 Şair: Araştırma-İnceleme*, Gelişim Sanat: Ankara, 2013.
- Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı, 2002.
- Demir, Necati, *Anadolu Türk Masallarından Derlemeler*, Ötüken 2018.
- Dihxodâ, Ali Ekber, *Emsâl û Hikem*, I-IV, Emîr Kebîr, 1363 hş.
- Enverî, Hasan, *Ferheng-ê Kinâyât-ê Soxen*, I-II, Tahran Soxen, 1383 hş.
- Farqînî, Zana, *Fehenga Kurdî-Türkî/ Kürtçe-Türkçe Sözlük*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları 2004.
- Gökğöz, Berkay ve diğerleri, *Çizgilerle Deyimler ve Hikâyeleri*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi 2015.
- Gündüzalp, Selim, *Deyimler ve Öyküleri*, VI, Zafer yayınları; İstanbul 2004.
- Hayıg, Rosan, *Zazaca-Türkçe Sözlük ve Türkçe-Zazaca Sözcük Listesi (Çermik-Çüngüş-Siverek-Gerger Bölgeleri)*, Giriş ve Ekler, Brigitte Werner, İstanbul 2012.
- Hazrâî, Emîn, *Ferhengnâme-ê Emsâl u Hikem-ê Îrânî*, İntisârât-i Nuvid, Sîrâz 1382 hş.
- Heblerûdî, Muhammed, *Kulliyât-ê Câmî’u’t-temsîl*, Tahran ts.
- Hesen, Bilal, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, 2008.
- <http://www.drşadigh.ir>. (Erişim: 10.12.2019: 22:40).
- İbn Şehrâşûb, *Me’âlimu’l-ulemâ*, s.182. <http://h-najaf.iq/upload/pdf>: (Erişim 17.12.2019/22:00).

- İzoli, D., *Ferheng: Kurdi-Türki/Türkçe Kürtçe*, Deng Yayınları 2012.
- Kerboranî, Ayfer, “Karwan û Zilamê Zimandirej”, *Folkloru Kurdan*, Sal: 1, Hejmar: 2, Diyarbakır 2015, s. 16. Mardin yöresinden derlenmiştir.
- Lezgîn, Roşan, *Ferhengê Îdyomanê Kirdkî (Zazakî)*, Roşna, Diyarbakır 2017.
- el-Meydânî, Ebî'l-Fazl b. Ehmed b. Muhammed, en-Nisâbûrî el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I-II, (tahkik, Muhammed MuhyuddînAbdu'l-Hamîd), 1955.
- Mîrvanî, Sîyamend, *Kal Mûsênî Zeydûnû*, Vate: İstanbul 2012.
- Oncu, Mehmet, *Gotinên Peşîyan*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları 2009.
- Selcan, Zilfi, *Qese u Qesê Virênu Leksikon*, Dersim 2013.
- Tîgrîs, Amed, 6762 *Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001.
- Tokmak, A. Naci, *Farsça-Türkçe Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1995.
- Veroj, Said: <http://kovarabir.com/seid-veroj-vateye-verenan-e-dimili-zazaki/> (Erişim: 27.12.2019/16:37)
- Yîgît, Îrfan, “Ziwan Leq, Sere Teq!”: <http://www.zazaki.net/haber/ziwan-leq-sere-teq-496.htm> (Erişim: 17.04.2019 22:09).
- Zûlfiqârî, Hesên, *Ferheng-ê Bozorg-ê Zêrbu'l-Meselhâ-yê Fârsî*, I-II, Tahran 1388 hş.
- _____, *Dâstân-hâ-yi Emsâl*, İntişârât-i Mâzyâr, Tahran 1385 hş.
- <http://www.drSadigh.ir>. (Erişim: 10.12.2019: 22:40).

A:	Arapça
C:	Cilt
F:	Farsça
Hş:	Hicrî şemsî
K:	Kurmancî
Katl:	katli
s:	sayfa
T:	Türkçe
ts:	tarihsiz
vd:	ve devamı